

Κ. Τσουκαλάς*

ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Αντίθετα με τις περισσότερες άλλες μεταναστευτικές εστίες, η Ελλάδα είναι ταυτόχρονα χώρα στην οποία τα ποσοστά παλιννόστησης ήταν ανέκαθεν και είναι ακόμα και σήμερα εξαιρετικά υψηλά. Ήδη προπολεμικά η υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ ήταν σε μικρό μόνο βαθμό «οριστική», αφού πάνω από το 60% των υπερπόντιων αποδήμων επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται και μεταπολεμικά: τα τελευταία τριάντα χρόνια οι δείκτες παλιννόστησης φτάνουν στο 50%, ενώ κατά την τελευταία δεκαετία τα δύο ρεύματα είναι σχεδόν ισομεγέθη. Είναι λοιπόν σαφές ότι, για την ελληνική κοινωνία, το δίκτυο μετανάστευση – παλιννόστηση αποτελεί ένα *ολοκληρωμένο πλέγμα* που επηρεάζει άμεσα και θετικά την εξέλιξη των κοινωνικών μεγεθών στην ίδια την Ελλάδα. Ο εξωελλαδικός ελληνισμός δεν είναι απλώς μια «διασπορά», αλλά συγκροτεί την εστία μιας μόνιμης κίνησης πληθυσμού προς τη μητροπολιτική Ελλάδα, επηρεάζοντας από κάθε άποψη την εξέλιξή της. Επιπλέον το γεγονός αυτό, που αν δεν είναι μοναδικό, είναι τουλάχιστον εξαιρετικό στη μονιμότητά του και στη διαρθρωτική σημασία του, καθιστά την ελληνική αποδημία θεμελιακό και αναφαίρετο συντελεστή του οποιουδήποτε εθνικού, οικονομικού, κοινωνικού ή πολιτισμικού προγραμματισμού. Και ανταποκρίνεται, σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, σε ένα καθολικό εσωτερικευμένο σύστημα κοσμοπαραστάσεων που ενυπάρχει στους μετανάστες ήδη από την αρχή. Η παλιννόστηση δεν είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται δομικά με την «αποτυχία» της αποδημίας, αλλά αντίθετα εγγράφεται, εκ προοιμίου, στο φαντασιακό και ιδεολογικό πλέγμα που διακατέχει όλους σχεδόν τους μετανάστες προς την Ευρώπη αλλά και πολλούς από τους υπερπόντιους. Ο επαναπατρισμός, ως όνειρο και προγραμματική προβολή, είναι πάγιο και αμετακίνητο αίτημα.

Αυτός είναι ο λόγος που το κύκλωμα μετανάστευσης – παλιννόστησης επηρεάζει αποφασιστικά την ελληνική κοινωνία. Και τούτου όχι μόνο «αρνητικά»,

---

* Πανεπιστήμιο Αθηνών.

από την άποψη των πολλαπλών προεκτάσεων της αποδημίας στην ελλαδική κοινωνία που παραμένει στη μητρόπολη, αλλά και «θετικά», από την άποψη ότι αμβλύνει μια σειρά από κοινωνικές αντιθέσεις που βρήκαν τη (σχετική) λύση τους με την «απαλλαγή» του κοινωνικού συστήματος από τις πιέσεις των «υπεράριθμων» και άνεργων μαζών της υπαίθρου που μπορούσαν να αποτελέσουν την ομαλή αναπαραγωγή ενός υπό έκρηξη κοινωνικού σχηματισμού, καθώς επίσης από την άποψη της πάγιας εισροής πόρων και συναλλάγματος που ενίσχυσαν τη χρηματική ρευστότητα, συνέβαλαν στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών και κατέστησαν δυνατή την επιβίωση και σταθεροποίηση των μικρών οικογενειακών μονάδων που απειλούνταν από την εισβολή των εμπορευματικών μηχανισμών. Οι προεκτάσεις αυτές της μεταναστευτικής ροής είναι γνωστές και μελετημένες. Μαζί με τον τουρισμό και τη ναυτιλία, τα μεταναστευτικά εμβάσματα υπήρξαν βασικής σημασίας παράγοντες για τη διαμόρφωση της ιδιαίτερης μεταπολεμικής κοινωνικής και οικονομικής ισορροπίας και σε μεγάλο βαθμό για το ελληνικό οικονομικό «θάυμα» που επέτρεψε την ταχύρυθμη αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης (η οποία ανάμεσα στο 1961 και στο 1977 αυξήθηκε κατά 142%, ποσοστό που είναι κατά πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο όλων των άλλων ευρωπαϊκών χωρών) χωρίς ταυτόχρονη αναδιάρθρωση της παραγωγής, που σε μεγάλο βαθμό παραμένει ακόμα ανορθολογιστική και ανοργανωτική.

Στη σύντομη αυτή παρέμβασή μου δε θα αναφερθώ στις αποφασιστικές αλλά έμμεσες επιπτώσεις της μετανάστευσης στην ελλαδική κοινωνική διάρθρωση. Θα προσπαθήσω απλώς να διατυπώσω μερικές υποθέσεις εργασίας για τις άμεσες προεκτάσεις της παλιννόστησης στην ελληνική κοινωνική διάρθρωση και να υπογραμμίσω μια σειρά από ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τη συνεχιζόμενη άμεση επανένταξη των τώως μεταναστών στην ελλαδική κοινωνία. Στο σημείο αυτό, έχω την εντύπωση ότι το κύκλωμα μετανάστευση – παλιννόστηση συμβάλλει αποφασιστικά στην εμπέδωση και σταθεροποίηση ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνικο-επαγγελματικής διάρθρωσης και συνακόλουθα των κυρίαρχων μορφών οικογενειακών στρατηγικών και κοινωνικής κινητικότητας που διαφοροποιούν τον ελλαδικό χώρο από τις περισσότερες άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι τα εξής:

1. Μια εξαιρετικά έντονη εμμονή σε μορφές *αυτοαπασχόλησης* με ταυτόχρονη συστηματική «αντίσταση» στην *εξαρτημένη εργασία*, με την εξαιρέση της απασχόλησης στο δημόσιο και στις παραφυάδες του.
2. Η προτίμηση για μη παραγωγικές και συχνά *παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες* που συνοδεύονται συχνά από τάσεις *πολυαπασχόλησης* και διαφοροποίησης των ατομικών και οικογενειακών εισοδηματικών πηγών.
3. Η ιδιαίτερα έντονη εσωτερικοποίηση της πεποίθησης για *διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα*, που, κατ' αρχήν, προγραμματίζεται συστηματικά στους κόλπους της οικογένειας, εκφράζεται με μια εξαιρετικά έντονη επένδυση σε «*εκπαιδευτικό κεφάλαιο*» και συνοδεύεται με έναν άκρατο εκπαιδευτικό «φетиχισμό».

Αποτελεί πεποίθησή μου ότι τα χαρακτηριστικά αυτά της νεοελληνικής κοινωνίας, που σε μεγάλο βαθμό αναπαράγουν παλιότερες κοινωνικές πρακτικές των οποίων οι ρίζες φτάνουν ως την αρχή του 19ου αιώνα, όχι μόνο δεν αμβλύνονται, αλλά αντίθετα συνεχίζονται μέσα από τα κυκλώματα μετανάστευσης – παλιννόστησης. Επιπλέον, οι ίδιες αυτές ιδιαιτερότητες φαίνεται να αναπαράγονται στις χώρες υποδοχής των μεταναστών, για να οξυνθούν ακόμα περισσότερο με τη μαζική παλιννόστησή τους προς τον ελλαδικό χώρο.

Δεν είναι, φυσικά, δυνατό να εξαντλήσει κανείς το τεράστιο αυτό θέμα στο πλαίσιο μιας σύντομης ανασκόπησης, πολύ περισσότερο που τα διαθέσιμα στοιχεία τόσο για τους Έλληνες μετανάστες, όσο και για τους παλιννοστούντες είναι ελάχιστα και επιλεκτικά. Από τα λίγα όμως δεδομένα που διαθέτουμε, στοιχειοθετείται, νομίζω, η άποψη ότι, από κάθε πλευρά, η συνολική κοινωνική προέκταση του μεταναστευτικού φαινομένου είναι *συντηρητική* και όχι *μετασχηματιστική*. Και ότι συνεπώς μια άποψη που κυριαρχούσε κατά τη δεκαετία του 1960, η οποία συνοψιζόταν στην πεποίθηση ότι η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, που θα αποκτούσαν οι μετανάστες στις χώρες υποδοχής, έμελλε να συμβάλει αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού δυναμικού της Ελλάδας, εμφανίζεται, εκ των υστέρων, ως εντελώς εσφαλμένη και βαθύτατα αποπροσανατολιστική. Οι περισσότεροι από τους παλιννοστούντες δε φαίνεται να απασχολούνται σε άμεσα παραγωγικές εργασίες. Στο σημείο αυτό είναι ίσως χρήσιμο να παρουσιαστούν μερικά στοιχεία που φωτίζουν περισσότερο τις ελληνικές ιδιοτυπίες.

Έτσι στην Ελλάδα βρίσκουμε το μικρότερο ποσοστό μισθωτών στο μη γεωργικό πληθυσμό από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Το 1981 μόλις 65,7% του ενεργού μη γεωργικού πληθυσμού ήταν μισθωτοί, ενώ στην αμέσως επόμενη χώρα, την Ιταλία, το ποσοστό ήταν 77% και στις περισσότερες χώρες κυμαινόταν μεταξύ 85-95%.

Το φαινόμενο αυτό, κατά τρόπο αποκαλυπτικό, αναπαράγεται στους κόλπους των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Τον ίδιο χρόνο, σύμφωνα με τα στοιχεία της αυστραλιανής απογραφής, οι γεννημένοι στην Ελλάδα μετανάστες παρουσιάζουν κατά πολύ μικρότερο ποσοστό μισθωτών από όλες τις εθνικές κοινότητες (73,8%) και αντίστοιχα το μεγαλύτερο ποσοστό αυτοαπασχολούμενων (16,8%) και εργοδοτών (9,1%).

Οι αντίστοιχοι εθνικοί μέσοι όροι είναι 83,9%, 10,1% και 6,0%, πράγμα που σημαίνει ότι οι ελληνογενείς μισθωτοί είναι 10% λιγότεροι από τον αυστραλιανό μέσο όρο, οι αυτοαπασχολούμενοι 7% περισσότεροι και οι εργοδότες 3% περισσότεροι.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτό το βασικό, από ταξική άποψη, κριτήριο της θέσης στο επάγγελμα, οι Έλληνες αναπαράγουν σταθερά τις εθνικές τους καταβολές. Το ίδιο, εξάλλου, συνέβαινε και στις ΗΠΑ μεταξύ 1920-1940 και το ίδιο παρατηρείται και ανάμεσα στους Ευρωπαίους μετανάστες. Στη Γερμανία, η ελληνική κοινότητα θεωρήθηκε, από την άποψη αυτή, η «επιτυχεστέρα» εθνική ομάδα, ενώ στο Παρίσι οι εργάτες, που συγκροτούσαν περίπου το 80% της ελληνικής κοινότητας πριν από το 1960, δεν είναι σήμερα περισσότεροι από 20%.

Ακόμα πιο χαρακτηριστικά είναι τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε για τους παλιννοστούντες. Σύμφωνα με μια μελέτη, βρίσκουμε ανάμεσα τους 36% αυτοαπασχολούμενους και 6% εργοδότες, ποσοστά σαφώς ανώτερα από τον εθνικό μέσο όρο, ενώ, σύμφωνα με άλλη δειγματοληπτική μελέτη, μόνο 1,2% των παλιννοστούντων δουλεύουν σε εργοστάσια.

Επιπλέον η μεγάλη πλειοψηφία των παλιννοστούντων δεν εμφανίζεται καθόλου στον ενεργό πληθυσμό (μια έρευνα αναφέρει ότι το 50% δηλώνει άνευ επαγγέλματος), αναπαράγοντας και πάλι, στο σημείο αυτό, μια άλλη χαρακτηριστική ιδιοτυπία της ελληνικής κοινωνίας που εμφανίζει το κατά πολύ μικρότερο ποσοστό ενεργού πληθυσμού από όλες τις χώρες της Ευρώπης. (Το 1981 ανάμεσα στους άνδρες ηλικίας 15 ετών και πάνω, μόνο 68% εμφανίζονταν ως ενεργοί -απασχολούμενοι ή άνεργοι-, ενώ το ίδιο ποσοστό στην αμέσως επόμενη «ανεργή» χώρα ήταν 78%.)

Όλες οι ενδείξεις φαίνεται να συνηγορούν λοιπόν στο ότι οι παλιννοστούντες όχι μόνο αναπαράγουν, αλλά και οξύνουν τα χαρακτηριστικά της ελλαδικής κοινωνικής δομής. Η απασχόληση σε υπηρεσίες, οι εποχιακές, πρόσκαιρες και πολλαπλές απασχολήσεις, η διατήρηση και συμπληρωματική εκμετάλλευση (σε οικογενειακή κυρίως βάση) των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (που μόνο κατά 50% περίπου αποτελούν την αποκλειστική οικογενειακή δραστηριότητα), καθώς και η καθολική σχεδόν αντίσταση στη μισθωτή χειρωνακτική εργασία χαρακτηρίζουν τους παλιννοστούντες σε βαθμό ακόμα μεγαλύτερο από ό,τι τους γηγενείς. Αυτό φυσικά οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι μια μεγάλη μερίδα ανάμεσα τους επιστρέφει με κάποιο μικρό ή μεγαλύτερο κεφάλαιο -καρπό μιας συνήθως εξαντλητικής εργασίας-, κεφάλαιο που επενδύεται κατά προτίμηση είτε σε αστικά ακίνητα είτε σε βραχυπρόθεσμες ή «σπεκουλαδορίκες» τοποθετήσεις. Το σοβαρό ποσοστό των «αποτυχόντων» μεταναστών, καθώς και οι γνωστές και παροιμιώδεις δυσκολίες κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής επανένταξής τους δεν αίρει το γεγονός ότι το ποσοστό εκείνων που πετυχαίνουν τη μετατροπή τους σε «ανεξάρτητους» μικρούς ή μεσαίους επιτηδευματίες εμφανίζεται εξαιρετικά υψηλό.

Τα παραπάνω ισχύουν, φυσικά, κυρίως για την πρώτη γενιά μεταναστών. Αλλά και στη δεύτερη γενιά μεταναστών οι εμφανιζόμενες ιδιοτυπίες αναπαράγουν τα ελληνικά πρότυπα. Όπως ακριβώς στην Ελλάδα, όπου η πεποίθηση ότι η εκπαίδευση αποτελεί το βασικό μηχανισμό κοινωνικής και οικονομικής ανόδου, με αποτέλεσμα ακόμα και οι λιγότερο προνομιακές κοινωνικές κατηγορίες να προσβαίνουν σε μεγάλο ποσοστό στην ανώτατη εκπαίδευση, έτσι και ανάμεσα στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού η επένδυση σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο φαίνεται να αποτελεί καθολικό οικογενειακό μέλημα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε και μελετήθηκε συστηματικά στις ΗΠΑ και φαίνεται ότι αναπαράγεται και στην Αυστραλία. Στη Βικτόρια τα ποσοστά μεταναστών δεύτερης γενιάς που σπουδάζουν είναι εξαιρετικά υψηλά σε σύγκριση με τις άλλες εθνικές κοινότητες. Το γεγονός αυτό εκφράζεται με τη σαφή διαφοροποίηση της επαγγελματικής θέσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Αυστραλία, όπου το 1981 οι απασχολούμενοι σε δραστηριότητες επιστημονικές και τεχνι-

κές, καθώς και τα ανώτερα στελέχη διοίκησης ανέρχονται σε 17,4% του ενεργού πληθυσμού έναντι 18,4% των γηγενών, ενώ οι υπάλληλοι γραφείων είναι 2,13% έναντι 17,8% των Αυστραλών.

Ακόμα όμως χαρακτηριστικότερο είναι το γεγονός ότι η επαγγελματική διαφοροποίηση ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη γενιά των Ελλήνων της Αυστραλίας είναι η υψηλότερη ανάμεσα σε όλες τις εθνικές κοινότητες.

Ο παρακάτω πίνακας είναι εύγλωττος.

**ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ
ΤΟ 1981**

ΕΛΛΗΝΕΣ	+ 11,7%
ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ	+ 10,0%
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	+ 9,9%
ΠΟΛΩΝΙΑ	+ 5,4%
ΙΤΑΛΙΑ	+ 5,0%
ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ	- 0,1% κ.λπ.

Η επαγγελματική κινητικότητα φαίνεται έτσι εξαιρετικά υψηλή, όπως ακριβώς και στην Ελλάδα. Αντίθετα, οι εργάτες μειώνονται από 47,1 σε 20,9% έναντι 23,6% των γεννημένων στην Αυστραλία, επιβεβαιώνοντας έτσι την ουσιαστικότερη ποιοτική μεταβολή του απόδημου ελληνισμού.

Από τα παραπάνω διάσπαρατα στοιχεία δεν μπορεί φυσικά κανείς να βγάλει συμπεράσματα. Απλώς θέλω να υπογραμμίσω το αξιοσημείωτο κοινωνιολογικό παράδοξο της αδιασείστης αναπαραγωγής των εθνικών εργασιακών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που διακρίνουν τον ελληνισμό από τις άλλες εθνικές κοινότητες. Τα πολλαπλά αίτια των δομικών αυτών ιδιαιτεροτήτων συνδέονται, προφανώς, τόσο με τις ιστορικές μας καταβολές, όσο και με τον ιδιαίτερο ρόλο της ελληνικής οικογένειας που εμφανίζει, σε όλα τα γεωγραφικά μήκη και πλάτη, ιδιαίτερα έντονη αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της, προγραμματίζοντας με οποιαδήποτε θυσία το μέλλον των παιδιών της. Πρακτική που ενισχύεται με τη διάχυτη τάση για «ενδογαμία». Δεν μπορώ φυσικά να επεκταθώ στο πρόβλημα αυτό. Τελειώνοντας όμως, θα πρέπει να υπογραμμίσω ότι το πρόβλημα της παλιννόστησης της δεύτερης γενιάς, που είναι και το πρόβλημα του μέλλοντος, παραμένει ανοιχτό και θα πρέπει να αντιμετωπιστεί από την ελληνική πολιτεία. Αν στο παρελθόν οι αποδημούντες και παλιννοστούντες ήταν στην πλειοψηφία τους ανειδίκευτοι εργάτες και επίδοξοι μικροεπιχειρηματίες, πολύ γρήγορα πάρα πολλοί από αυτούς θα είναι τεχνικοί και επιστήμονες. Η ελληνική πολιτεία θα πρέπει να βρει τον τρόπο να τους προσελκύσει και να τους αξιοποιήσει πάνω σε εντελώς διαφορετικές βάσεις:

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία*, Αθήνα, 1986.

Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης - Παλιनνόστησης*, Αθήνα, 1986.

Πατινώτης, Νικήτας, *Παλιनνόστηση και Κοινωνικοοικονομική Επανάταξη*, 1985.

Australian Census of Population and Housing, 1981.

Ενημερωτικά Έγγραφα, αρ. 1 και 3, του Ελληνοαυστραλιανού Συνεδρίου, 1987.